

УДК 343.211.2:17.026.4

DOI: 10.15587/2523-4153.2021.249470

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ, ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА І ПРАКТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ «ПРАВА НА НАДІЮ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

А. І. Сліпачик

How to cite:
Slipachyk, A. (2021). Human dignity as a fundamental basis and a practical tool of "right to hope" in criminal law. ScienceRise: Juridical Science, 4 (18), 23–30. doi: <http://doi.org/10.15587/2523-4153.2021.249470>

The scientific article focuses on the analysis of a sentence of life imprisonment without a realistic prospect of release in Ukraine as a violation of the "right to hope" in the context of the human dignity category. The study provides an overview of approaches to the definition of human dignity in national legal doctrine and practice, a historical and legal analysis of the origins of legal regulation of the idea of respect for human dignity in international legal acts, and analyses the constitutional stages of the evolution of this concept as a matter of international law. The author has reviewed the jurisprudence of the European Court of Human Rights on this issue and studied the reasons of the Court on setting standards for acceptable treatment of a person through the lenses of human dignity and the inadmissibility of inhuman and degrading offences. Taking into account these standards, a critical assessment has been carried out, in particular, of the judicial practice of the Federal Republic of Germany on the application to a prisoner of such a type of punishment as preventive detention with indefinite duration. Emphasis has been given to the national judicial practice in cases of possible releasing life-sentenced prisoners in the conclusions of the Grand Chamber of the Supreme Court and the decision of the Constitutional Court of Ukraine on this issue. Based on the results of the study, a set of measures, including amending the legislation to bring it in line with the requirements of European human rights standards to protect human dignity and ensure the "right to hope" has been offered

Keywords: human dignity, life imprisonment, right to hope, human rights

© The Author(s) 2021

This is an open access article under the Creative Commons CC BY license hydrate

1. Вступ

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, за результатами візитів до України у 2016, 2017 рр. рекомендував Україні вжити заходів для створення механізму реалістичної перспективи звільнення від довічного позбавлення волі на підставі оцінки загроз, яку довічно ув'язнений становить для суспільства, та індивідуальної оцінки ризиків. В юриспруденції Європейського суду з прав людини розроблені критерії, згідно з якими довічне ув'язнення тоді відповідає стандартам ст. 3 Конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод, коли національне законодавство та практика держав-учасниць Конвенції передбачає реалістичну перспективу звільнення від довічного ув'язнення. Дана вимога відповідає сучасним уявленням про людську гідність як фундамент, на якому побудована сучасна система захисту прав людини. Існуючий в Україні механізм захисту «права на надію» довічно ув'язнених є неіснуючим, що потребує реформування національного законодавства та практики в світлі концепції людської гідності та розвитку гіднітарного дискурсу.

2. Літературний огляд

В роботі проаналізовано наукові праці вчених у галузі теорії та філософії права, кримінального, конституційного та інших галузей права. Як справедливо зауважує О. Гришук, яка вважає, що через усвідомлення людиною власної цінності відбувається формування її права на гідність, яке у свою чергу виступає своєрідним джерелом чи стовбуром прав людини з якого в подальшому виростають права людини [1].

Німецький правознавець Гюнтер Дюріг стверджував, що людську гідність порушено тоді, коли людина стає простим засобом, розмінною та витратною величиною [2, с. 158–159]. Досліджуючи категорію людської гідності О. Харитонова акцентує увагу на проблемному аспекті, який містить вищенаведена категорія. «Парадокс гідності», тобто з одного боку існують певні види покарань, поведень, тортур застосування яких призводить до своєрідної атаки над людською гідні-

стю, її приниженням або знищенням в цілому, а з іншого – стверджується, що гідність є невід’ємною та притаманною завжди властивістю людини [3].

У той ж час Д. Ягунов у власному комплексному дослідженні розкриває сутність, юридичну регламентацію та природу превентивного ув’язнення на невизначений термін. Реалізація цього покарання у правовому вимірі крізь призму людської гідності є згубним для останньої [4]. Разом із тим Ginevra Le Moli у дослідженні «Human Dignity in International Law» розкриває зміст двох концепцій розуміння людської гідності: релігійної, відповідно до якої кожна людина є носієм людської гідності, даної їм Богом та секуляризованої, що розкриває вищенаведену категорію як набір правил, що дозволяють розвивати права людини [5, с. 5].

Проте національна правова доктрина доволі бідна в частині розгорнутого аналізу концепції людської гідності. Втім, людська гідність як основа розбудови сучасного конституціоналізму та ціннісна складова, що впливає на розробку та реалізацію кримінально-правових політик, виступає однією з найбільш перспективних зон у сучасному дослідницькому правовому полі та практичному вимірі, що створює нішу для подальших наукових досліджень.

3. Мета та завдання дослідження

Метою статті є утвердження людської гідності як фундаментального концепту та практичного інструменту, що впливає на формування кримінально-правових політик та практик, зокрема, в частині розробки механізму реалістичної перспективи звільнення від довічного ув’язнення, а також адвокація цінності людської гідності, що становить фундамент, джерело, стрижень всього правового поля, для привернення уваги законодавця, суддів, суспільства тощо.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

1. Окреслити комплексний підхід до історико-правових витоків людської гідності у міжнародно-правовому вимірі. Підкреслити, що виключно крізь призму людської гідності та її фундаментальний характер повинно тлумачитись «право на надію» при застосуванні до осіб, яких засуджено до довічного позбавлення волі.

2. Запропонувати комплекс заходів, які необхідно реалізувати задля адаптації національної правової системи до норм Європейського Союзу, виконання рішень Європейського суду з прав людини та імплементації до законодавства реалістичної перспективи для довічно ув’язнених долучитися до свободи знову.

4. Матеріали і методи

Методологічною основою наукового дослідження виступили сукупність наукових методів та прийомів наукового пізнання. Зокрема, історичний метод надав змогу простежити хронологію закріплення правової категорії людської гідності у міжнародному праві. Діалектичний метод дозволив об’єктивно та всебічно пізнати проблему закріплення «right to hope» у національному правовому вимірі. У свою чергу, емпіричний підхід дозволив ознайомитися з судовою практикою ЄСПЛ, яка закріплює вимогу до національної правової системи здійснити перегляд застосування довічного позбавлення, оскільки його закріплення у національному праві без реалістичної перспективи «right to hope» є нелюдським та принижуючим гідність покарання засуджених.

5. Результати дослідження та їх обговорення

Концепція людської гідності є універсальною, оскільки застосовується до будь-яких правовідносин, у яких конкретні права людини повинні належним чином поважатися, гарантуватися та забезпечуватися. Як правило, звернення до категорії людської гідності актуалізується у випадку грубих порушень прав людини. Особливу небезпеку атаки на людську гідність містять ситуації, коли йдеться про ризики свавільного обмеження волі людини, застосування такого найсуворішого виду покарання, як довічне позбавлення волі.

Чинне законодавство України, інші міжнародно-правові акти не містять однозначної та вичерпної дефініції людської гідності, оскільки вона вважається морально-ціннісною, багатоаспектною категорією. На думку О. Гришук, гідність людини треба розуміти у двох значеннях: в об’єктивному – як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, та в суб’єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища. Людська гідність – це самоцінність та суспільна значущість людини, що визначається існуючим рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини [1, с. 21]. Відповідне змістовне наповнення даного поняття сформульоване Конституційним Судом України в рішенні від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018: «людську гідність необхідно трактувати як *право*, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як *конституційну цінність*, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав» [6]. Іншими словами, людська гідність –

це цінність людини та повага до неї, як з боку самої себе, так і з боку суспільства. Людська гідність – це те, без чого людина не може бути людиною.

У рамках вивчення людської гідності особливий акцент зазвичай робиться на християнській та кантіанській концепціях людської гідності, завдяки їх особливому історичному впливу на формування міжнародного права. Людська гідність увійшла в область міжнародного права як релігійна концепція в другій половині XIX століття, відповідно до якої всі люди є носіями невід'ємної гідності, даної їм Богом. Згодом вищенаведена концепція зазнала перетворення на секуляризовану концепцію, і після Другої світової війни розглядалася як набір правил, які дозволяють розвивати права людини [5, с. 5].

Історія політико-правової регламентації людської гідності своєю важливою віхою мала її розвиток у католицькій політичній думці. 19 березня 1937 р. Папа Пій XI видав енцикліку «*Divini Redemptoris*» на засудження «атеїстичного комунізму», в якій зазначалось: «Комунізм ... позбавляє людину її свободи, оббирає всю гідність (*dignity*) людської особистості та усуває всі моральні перестороги, які вгамовують вибухи сліпої імпульсивності ... він заперечує права, гідність і свободу людської особистості (*it denies the rights, dignity and liberty of human personality*)» [7].

Важливе значення мало конституційне закріплення поняття людської гідності у Преамбулі Конституції Ірландії 1939 р., яка проголошувала: «... прагнучи сприяти загальному благу з належною повагою до Розважливості (*Prudence*), Справедливості (*Justice*) і Милосердя (*Charity*), з тим, щоб були забезпечені гідність і свободи людини, встановлений дійсний суспільний порядок...» [8].

Значущим конституційним актом, що так і не набув чинності, став проєкт Конституції маршала А. Петена (Франція, 1944 р.), який визнав у ст. 1 свободу і гідність людини найвищими соціальними цінностями та священним благом. Франкістська хартія «*Fuero de los Espanoles*» (Іспанія, 1945 р.) також у ст. 1 керівним принципом Іспанської держави задекларувала повагу до гідності, недоторканності і свободи людини.

Отже, історія XX століття – це і страшні посягання на людську гідність у кривавих трагедіях двох світових воєн, і найбільші досягнення в її міжнародно-правовому визнанні у період після Другої світової з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 р.

9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН зібралася в Парижі. Делегати зібрання проголосували, відповідно до слів Рене Кассена, «за найенергійніший, найсуттєвіший протест людства проти звірств і утисків, яких зазнавали мільйони людей протягом століть, в тому числі під час і після двох світових воєн» [5, с. 4].

Отже, після Другої світової війни людська гідність стала предметом особливої уваги міжнародного права. Зокрема, у преамбулі Статуту ООН (1945) закріплюється рішуче прагнення «...утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості...» [9]. Загальна Декларація прав людини 1948 р. містить звернення до категорії людської гідності шість разів [10]. Даний документ став моральним маніфестом XX століття. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [11] та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [12] у своїх преамбулах містять положення відповідно до якого: «...всі права (людини) випливають із властивої людській особі гідності...», тобто людську гідність визнано джерелом прав людини. Також у преамбулі Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р. [13] вказується: «Європейський Союз ґрунтується на неподільних та загальних цінностях – гідності людини, свободі, рівності і солідарності»; згідно зі ст. 1 «Гідність людини недоторканна. Її необхідно поважати та захищати», а також ст. 4 містить пряму заборону застосування катування та жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження і покарання. Таким чином, в більшості міжнародно-правових актів людська гідність згадується як базова вихідна категорія, з якої виводяться основні людські права, основоположні засади будівництва правової держави.

З урахуванням еволюції зазначених підходів до питань людської гідності, видається слушно запропонована G. Le Moli у дослідженні «*Human Dignity in International Law*» періодизація конституційних етапів процесу формалізації «людської гідності» у міжнародному праві:

– перший конституційний етап, що охоплює період з 1850 по 1949 р., коли основною сферою вираження людської гідності є міжнародне гуманітарне право (від прийняття і набуття чинності Гаазьких конвенцій та декларацій (1899 і 1907) і до чотирьох Женевських конвенцій (1949));

– другий конституційний етап з 1919 по 1966 р., що характеризується піднесенням міжнародного права з прав людини;

– третій конституційний етап, що тривав з 1899 по 1998 р. та характеризувався появою і закріпленням міжнародних злочинів і створенням міжнародних кримінальних трибуналів.

Вищенаведені конституційні етапи закріплення людської гідності є різними, але водночас тісно переплетеними між собою [5, с. 9–10].

Варто відзначити, що саме у зв'язку з еволюцією поняття людської гідності у міжнародному праві значна кількість країн відмовилась від смертної кари. Смертна кара – це вид покарання, під яким розуміють примусове позбавлення життя засудженого від імені держави за вироком суду. Встановлено, що при її застосуванні людина втрачає свій правовий статус суб'єкта суспільних відносин і, відповідно, перетворюється на об'єкт в руках держави, яка безпосередньо вирішує, поз-

бавляти чи не позбавляти індивіда життя. Як слушно стверджував німецький правознавець Гюнтер Дюріг, людську гідність порушено тоді, коли «людина стає об'єктом, тобто простим засобом, розмінною й витратною величиною» [2, с. 158–159].

В Україні у справі про смертну кару № 1-33/99 від 29 грудня 1999 р. Конституційний Суд України (далі – КСУ) після тривалих дебатів і суперечок визнав положення щодо смертної кари у кримінальному законодавстві України неконституційним. КСУ вказав, що «невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини, вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані» [14]. Найголовніше те, що таким чином гарантується право особи на життя. Сьогодні в Україні покарання у вигляді смертної кари немає. Альтернативою смертній карі у сучасній системі покарань стало довічне позбавлення волі. Довічне позбавлення волі – це найбільш суворий захід примусу серед основних видів покарань, який відповідно до ст. 64 КК України встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк [15].

У ст. 50 КК України [15] зазначено, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, і що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. У зв'язку з цим дуже проблематичним виглядає покарання у вигляді довічного позбавлення волі без реалістичної перспективи звільнення, адже воно не є пропорційним виправній меті покарання і знецінює саму цю мету.

Як відомо, для осіб, яким призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні єдиною можливістю звільнення є або процедура помилування Президентом, або звільнення від покарання або від подальшого його відбування у зв'язку з тяжкою хворобою. Загалом, здійснення помилування в усьому світі вважається проявом милосердя щодо особи, яка скоїла кримінальне правопорушення, і водночас виступає дієвим стимулом для виправлення особи, яка відбуває кримінальне покарання. Згідно з Указом Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування» від 21. 04. 2015 р. № 223/2015, «у випадку засудження особи до довічного позбавлення волі, клопотання про її помилування може бути подано після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного покарання; Президент України актом про помилування може замінити засудженому довічне позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років» [16]. Втім, на думку суддів ЄСПЛ, президентське помилування є «сучасним еквівалентом королівської пощади», хоча і гуманним, проте таким, що не надає ніяких процесуальних гарантій засудженим. Думається, що неефективність цієї процедури проявляється у відсутності у Президента права розслідувати та встановлювати всі обставини, факти справи; з'ясувати чи була досягнута мета покарання у вигляді виправлення засудженого, що у свою чергу є необхідною умовою для його ресоціалізації; зумовлюється відсутністю мотивованого пояснення щодо відмови у помилуванні у кожному конкретному випадку; непередбаченням безпосередньої та обов'язкової участі засудженого під час розгляду його клопотання. Що стосується можливості звільнення за хворобою, Суд у Страсбурзі неодноразово ухвалював, що припинення довічного ув'язнення через смертельну хворобу означає лише, що засудженим дозволено померти вдома або в хоспісі, а не у стінах в'язниці, і це не можна вважати «перспективою звільнення» у тому сенсі, як це поняття тлумачиться Судом.

Як зазначає О. Харитонова, категорія людської гідності містить проблематичний аспект, який можна назвати «парадоксом гідності». Цей парадокс полягає в тому, що, з одного боку, є діяння, наприклад, тортури, певні види поведінки та покарання, що, безумовно, атакують гідність, призводять до її приниження чи знищення; з іншого боку, стверджується, що гідність є невід'ємною властивістю людини і притаманна їй завжди, незалежно від положень законів і соціальних практик [3, с. 63]. Думається, даний парадокс підкреслює напругу між відначальною та реалізованою людською гідністю і підкреслює цінність правової вимоги до суб'єктів правозастосування не піддавати людську гідність засуджених атакам.

В практиці Європейського суду з прав людини неодноразово наголошено, що відсутність реалістичної перспективи звільнення від довічного ув'язнення порушує встановлені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод стандарти. Відсутність у законодавстві України положення про реалістичну перспективу звільнення від довічного ув'язнення є порушенням ст. 3 Конвенції [17]. Переломним моментом у трактуванні сумісності довічного ув'язнення зі стандартами ст. 3 Конвенції стала справа *Vinter and Others v. the United Kingdom* (2013). У цьому рішенні Суд констатував, що:

– у європейському та міжнародному праві міститься очевидна підтримка принципу, відповідно до якого всі ув'язнені, у тому числі особи, які відбувають довічний термін, повинні мати можливість виправлення та перспективу на звільнення, за умови якщо виправлення досягнуто. У правових документах Ради Європи це найбільш яскраво виражено у Правилі 6 Європейських пенітенціарних правил, яке передбачає, що будь-яке позбавлення волі має бути організовано таким чином, щоб сприяти реінтеграції (*reintegration*) всіх, хто був позбавлений волі, у вільне суспільст-

во, а також Правило 102.1, відповідно до якого в'язничний режим для ув'язнених повинен бути розроблений так, щоб навчити їх вести відповідальний (*responsible*) та вільний від злочинності (*crime-free*) спосіб життя [18, §§ 114–115];

– у контексті довічного ув'язнення стаття 3 ЄКПЛ повинна тлумачитись як вимога періодичної перевірки питання про те, чи мають місце суттєві зміни в поведінці довічно ув'язненого, і чи виправдане подальше ув'язнення пенологічними підставами. Якщо внутрішнє законодавство не передбачає можливості перегляду даного питання, то у такому випадку довічне ув'язнення не відповідає стандартам ст. 3 Конвенції. Довічно ув'язнений має право знати від самого початку свого терміну, що він повинен робити, щоб була розглянута можливість його звільнення, у тому числі, за яких умов відбудеться перегляд вироку або наявність можливості подати клопотання. Таким чином, якщо внутрішнє законодавство не передбачає жодного механізму чи можливості перегляду довічного ув'язнення, несумісність із статтею 3 на цій підставі виникає вже в момент призначення довічного покарання у вигляді позбавлення волі [18, §§ 119–122].

Уперше поняття «право на надію» (*the right to hope*) було введено в юридичний обіг суддею Енн Пауер-Форд у окремій збіжній думці у аналізованій справі. Вона аргументувала свою позицію наступним чином: «...стаття 3 включає в себе те, що може бути описано як «право на надію»... надія є важливим і основним аспектом людської особистості. Ті, хто робить найогидніші і жахливі діяння і хто завдає невимовних страждань іншим, тим не менш, зберігають свою фундаментальну людяність і мають в собі здатність до зміни. Тому, хоча їх тюремні терміни можуть бути довгими і заслуженими, вони зберігають за собою право сподіватися (*right to hope*), що коли-небудь вони, можливо, спокутують свою провину за образи, які вони заподіяли. Вони не повинні бути позбавлені повністю такої надії. Позбавити їх можливості відчувати надію означало б заперечувати фундаментальні аспекти їх людяності, і це було б принизливо».

Для України вкрай значущим є рішення ЄСПЛ у справі *Petukhov v. Ukraine* (No 2) [19], у якому Суд встановив порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку з неможливістю умовно дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Суд прийняв рішення, що:

– звільнення від відбування цього покарання за *хворобою* та *помилування Президентом* не можуть вважатися реальними «перспективами звільнення» через відсутність пенологічних підстав та процесуальних гарантій [19, §§ 170, 180];

– режим та умови відбування довічного позбавлення волі в Україні позбавляють засуджених можливості досягти прогресу у здійсненні соціальної реабілітації [19, §§ 182–184];

– одиничний випадок задоволення клопотання про помилування вказує на те, що на практиці довічно засуджені особи не мають реальних перспектив звільнення, використовуючи цю процедуру [19, § 186].

Складною проблемою розвитку сучасного кримінального права є тенденція до його сингулярності і розширення сфери заходів безпеки (В. Туляков). В аспекті даного питання і концепту людської гідності проблематичним виглядає правова практика Федеративної Республіки Німеччини, де відповідно до ст. 66 КК ФРН суд першої інстанції у кримінальних справах може, постановляючи вирок про визнання порушника винним, ухвалити рішення про його превентивне ув'язнення за певних обставин на додаток до строку позбавлення волі, якщо буде встановлено, що порушник становить загрозу для суспільства (§ 37) [4]. Дане положення фактично вказує на те, що безпечна реінтеграція, ресоціалізація злочинців, визнання їхньої людської гідності не завжди залишається першочерговою метою покарання, оскільки на першому місці стоїть безпека суспільства. З цього приводу привертає увагу рішення ЄСПЛ у справі «*Haidn v. Germany*», де у доводах держави-відповідача згадується рішення Федерального конституційного суду Німеччини: «Федеральний конституційний суд встановив, що для того щоб ув'язнення на невизначений термін або таке, що поновлюється невизначену кількість разів після повного відбуття порушником покарання у вигляді позбавлення волі, було пропорційним ... необхідно, щоб вирішальне значення мало попереднє вчинення тяжкого злочину на відміну від нових фактів, що виникають в період утримання даної особи під вартою. Крім того, суди, застосовуючи таке ув'язнення, повинні робити прогноз небезпечної поведінки злочинця на основі сукупної оцінки його злочинів та особистості» [4]. Правова позиція ЄСПЛ в даній справі полягає у тому, що застосування ув'язнення в превентивних цілях можливе виключно тільки при *вужькому* тлумаченні випадків, коли воно може бути застосоване.

З одного боку, можливість застосування превентивного ув'язнення у німецькому правовому полі в цілях безпеки виглядає раціональним у випадках: наявності висновків експертів, які містять факти, про те що ув'язнений становить серйозну загрозу для суспільства щодо вчинення рецидивних злочинів; відмови особи під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі співпрацювати задля досягнення мети покарання та продовження ним недоброчесного способу життя під час його відбування. Проте, з іншого боку, ув'язнення на невизначений термін не переслідує легітимної мети покарання. Подібна невизначеність і породжувана нею болісність є згубними для людської гідності. Засуджений не прагне досягнути прогресу у своїй реабілітації, оскільки ув'язнення на невизначений строк як запобіжний захід фактично позбавляє його будь-якої надії знову набути свободи, що у свою чергу призводить до прирівняння строку відбування цього покарання до заве-

ршення природного життя людини. Балансування між правами індивіда і правами суспільства у даній ситуації набуває надзвичайно напруженого і контроверсійного виміру.

В українському кримінально-правовому просторі теж помітні тенденції до розширення заходів безпеки. В будь-якому разі прогнози щодо того, яким буде їх регулювання в майбутньому, хотілося би мислити через рамку людської гідності.

Чинний КК України 2001 р. не передбачає застосування умовно-дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, заміни їх покарання на позбавлення волі на певний строк, тим самим демонструючи відсутність реалістичного механізму його перегляду. На законодавчому рівні наразі не закріплений чіткий, прозорий порядок, який би регламентував, що повинен робити довічно ув'язнений, щоб питання про його звільнення було розглянуто. Це ставить довічно ув'язнених у дискримінаційне положення стосовно інших осіб, які засуджені до позбавлення волі на певний строк та відповідно мають чіткий, передбачуваний, зрозумілий механізм та обізнані про умови, необхідні для скорочення терміну покарання. Таким чином, засуджені до довічного позбавлення волі не можуть бути дискриміновані відносно інших засуджених, натомість повинні мати право знати, що вони можуть зробити для того, щоб мати реальний шанс на звільнення.

Велика палата Верховного Суду з даного питання у справі № 1-42/2004 від 8 липня 2020 р. дійшла до наступних висновків:

а) довічне позбавлення волі як пропорційний та справедливий вид покарання за скоєння найтяжчих злочинів не суперечить ідеї людської гідності, яка лежить в основі ЄКПЛ, та не являє собою порушення її статті 3;

б) лише нескорочуване довічне позбавлення волі є порушенням статті 3 ЄКПЛ;

в) відсутнє порушення статті 3 ЄКПЛ в тому випадку, коли існує нормативно визначений на національному рівні та практично ефективний механізм перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі;

г) механізм перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі дозволяє національним органам оцінити зміни поведінки довічно ув'язненого і констатувати прогрес, який не виправдовує триваюче утримання в ізоляції. Також суд акцентував увагу на тому, що у національному законодавстві України існує суттєва законодавча прогалина, що стосується врегулювання можливості звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Однак, вдосконалення нормативно-правових актів шляхом прийняття законів, внесення до них змін і доповнень є прерогативою законодавчої гілки влади і не належить до повноважень суду будь-якої інстанції [20].

Конституційний Суд України у рішенні № 6-р(П)/2021 від 16 вересня 2021 р. розглянув справу про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі: «Конституційний Суд України дійшов висновку, що Кримінальний Кодекс України не містить приписів, які визначали б порядок звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Пряма можливість їх звільнення визначена у частині другій статті 87 Кодексу, за якою актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років. На думку Конституційного Суду України, порядок звільнення від відбування покарання на довічне позбавлення волі внаслідок помилування не можна вважати таким, що містить реальну перспективу звільнення в розумінні принципів, що їх сформулював Європейський суд із прав людини в своїй практиці щодо тлумачення статті 3 Конвенції. У контексті українського законодавства такий вид покарання, як довічне позбавлення волі, має наслідком довічне виключення особи з суспільства, що має суто каральну функцію та заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини. Отже, Конституційний Суд України вважає, що встановлене Кодексом покарання у вигляді довічного позбавлення волі як покарання без перспективи звільнення є несумісним (неконституційним) із вимогами Конституції України» [21].

Отже, наразі питання дотримання Конституції в частині регулювання механізму реалістичної перспективи звільнення від довічного ув'язнення перебуває в зоні відповідальності законодавця. В аспекті виконання рішень ЄСПЛ Верховна Рада України ухвалила в першому читанні ще 3 березня 2021 р. законопроекти № 4048 та № 4049. Законопроект № 4049 [22] у редакції до другого читання передбачає виклад ст. 82 КК у такій редакції:

"Стаття 82. Заміна покарання або його невідбутої частини більш м'яким";

перше речення частини першої викласти в такій редакції: "1. Невідбута частина покарання у виді обмеження, позбавлення волі або покарання у виді довічного позбавлення волі можуть бути замінені судом більш м'яким покаранням, строк якого обчислюється з дня заміни невідбутої частини покарання або покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким";

після частини четвертої доповнити новою частиною такого змісту:

"5. Покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання".

У зв'язку з цим частини п'яту і шосту вважати відповідно частинами шостою і сьомою.

Подальші дослідження, які стосуються «права на надію», повинні бути направлені на розробку цілісного комплексу теоретичних та практичних заходів щодо запобігання приниженню цінності людської гідності, адже позбавлення гідності людини – це свавільний інструмент в руках влади.

6. Висновки

1. Людська гідність – невід'ємна, непорушна, притаманна від народження абсолютна цінність особистості, яка становить своєрідний базис, стрижень права на надію. Історія політико-правової регламентації людської гідності охоплює період з 1850 по 1998 рр. Історія XX століття характеризується як і невимовно жакхливими посяганнями на людську гідність у кривавих трагедіях двох світових воєн, так і найбільшими досягненнями в її міжнародно-правовому визнанні у період після Другої світової з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 р.

2. З огляду на практику ЄСПЛ, національне кримінальне законодавство містить істотну прогалину, оскільки довічне ув'язнення є нелюдським та принижуючим гідність покаранням, якщо не передбачає реалістичної перспективи звільнення. Імплементация вимоги щодо механізму перегляду рішення про покарання у вигляді довічного ув'язнення стане безпосереднім інструментом захисту людської гідності з огляду на зв'язок між надією на звільнення та людською гідністю. Робота над згаданими законопроектами може стати реальною можливістю втілення для довічно ув'язнених в Україні «the right to hope». Крім змін у законодавстві, діяльність судів має бути побудована на засадах тлумачення правових норм відповідно до принципу людської гідності. Працівники пенітенціарної системи під час виконання своїх службових обов'язків повинні поважати гідність кожного ув'язненого та сприяти їхньому виправленню без перевищення межі своїх повноважень, а не лише декларативно визнавати людину найвищою соціальною цінністю.

Література

1. Гришук, О. В. (2018). Філософія людської гідності у праві. *Право України*, 9, 14–28. doi: <http://doi.org/10.33498/louu-2018-09-014>
2. Барабаш, Ю. Г., Бориславська, О. М., Венгер, В. М., Козюбра, М. І., Мелешевич, А. А.; Козюбра, М. І. (Ред.) (2021). *Конституційне право*. Київ: Ваїте, 528.
3. Харитонов, О. (2018). Людська гідність і гендерна рівність у конституційному просторі. *Український часопис конституційного права*, 4, 61–71. doi: <http://doi.org/10.30970/jcl.4.2020.3>
4. Ягунов, Д. Превентивне ув'язнення небезпечних злочинців: практика ЄСПЛ щодо концепції periculosità. Available at: https://www.yagunov.in.ua/?p=3938&fbclid=IwAR3OOoFWMLX9yEUx8sB_DTzWn4HwuYbo6C7Vs0N9Anc1i2qf-cfhoAlNxtM
5. Moli, G. L. (2019). *Human Dignity in International Law*. Cambridge University Press, 352. Available at: https://assets.cambridge.org/97813165/17628/excerpt/9781316517628_excerpt.pdf
6. Рішення Конституційного Суду України № 5-п/2018. 22.05.2018 (2018). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> Last accessed: 27.11.2021
7. Redemptoris, D. (1937). *Encyclical of Pope Pius XI on Atheistic Communism to the Patriarchs, Primates, Archbishops, Bishops, and Other Ordinaries in Peace and Communion with the Apostolic See*. Available at: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html Last accessed: 20.11.2021
8. Constitution of Ireland Available at: <https://fra.europa.eu/en/law-reference/constitution-ireland> Last accessed: 20.11.2021
9. Статут ООН. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text Last accessed: 20.11.2021
10. Загальна декларація прав людини. Available at: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> Last accessed: 20.11.2021
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966). № 995_042. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text Last accessed: 20.11.2021
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966). № 995_043. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text Last accessed: 20.11.2021
13. Хартія основних прав Європейського Союзу (2000). № 994_524. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text Last accessed: 20.11.2021
14. Рішення Конституційного Суду України № 1-33/99. 29.12.1999 (1999). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> Last accessed: 20.11.2021
15. Кримінальний Кодекс України (2001). Закон України № 2341-III. 05.04.2001. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> Last accessed: 20.11.2021
16. Про Положення про порядок здійснення помилування (2015). Указ Президента України № 223/2015. 21.04.2015. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text> Last accessed: 20.11.2021
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950). № 995_004. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text Last accessed: 25.11.2021
18. Case of Vinter and Others v. the United Kingdom (2013). (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10) Available at: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/2013/645.html> Last accessed: 25.11.2021

19. Case of Petukhov v. Ukraine (No. 2) (2019). (Application no. 41216/13) Available at: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-191703%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-191703%22]}) Last accessed: 25.11.2021
20. Постанова ВП ВС, справа № 1-42/2004, провадження № 13-87зво19. 08.07.2020 (2020). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90411145> Last accessed: 28.11.2021
21. Рішення Конституційного Суду України № 6-п(П)/2021. 16.09.2021 (2021). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> Last accessed: 28.11.2021
22. Проект Закону № 4049 про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини (2020). Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69827 Last accessed: 21.12.2021

Received date 26.10.2021

Accepted date 23.11.2021

Published date 30.12.2021

Сліпачик Андріана Іванівна, кафедра кримінального права №1, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, м. Харків, Україна, 61024
E-mail: a.i.slipachyk@nlu.edu.ua; andriana_slipachyk@ukr.net